

KOHEZIVNA FUNKCIJA OBRAZOVANJA

Panel “Kohezivna funkcija obrazovanja”: Ružica Marjanović, Jasmina Husanović, Tatjana Stojić, Nenad Veličković, Dinko Kreho, Walter Feinberg i Dubravka Stojanović.

OBRAZOVANJE GRAĐANA ZA LIBERALNO PLURALNO DRUŠTVO

WALTER FEINBERG

S engleskog preveo Dejan Ilić

Ovo izlaganje odnosi se na napetost koja je inherentna liberalnim, pluralnim društvima. Ta napetost je najvidljivija tamo gde imamo krupne etničke ili religijske razlike unutar istog političkog društva. Za razliku od ekonomskog liberalizma ili neoliberalizma, za politički liberalizam je potrebna privrženost osnovnim idejama demokratije, individualne autonomije, slobode udruživanja, individualnog razvoja, jednake mogućnosti i – verovatno najvažnijoj ideji kada govorimo o obrazovanju – sposobnosti da se promišlja sopstvena nasleđena koncepcija dobra. Za pluralizam koji se izvodi iz prava na slobodu udruživanja i iz prava da se sledi sopstvena koncepcija dobra potrebno je poštovati različite kulturne i religijske zajednice, koje opet nisu sve zasnovane na demokratskim normama. Neke mogu biti seksističke, druge rasističke, dok neke mogu biti homofobne a druge autoritarne.

Ta napetost je osnovni problem za javno obrazovanje u liberalnim demokratskim društvima, pogotovo tamo gde verske grupe imaju jaku želju da obrazuju svoju decu. Obrazovanje za liberalizam može biti nesaglasno sa tradicijama i vrednostima nekih zajednica, dok pluralističko obrazovanje može proizvesti građane koji odbacuju liberalne vrednosti.

Liberalne demokratije različito ublažavaju tu napetost, što u velikoj meri zavisi od njihove prošlosti. Na primer, Sjedinjene Države su delom oblikovane reakcijom na religijske progone i imaju prilično stroga ograničenja za podršku religijskim školama, dok je Britanija proširila i na druge religijski zasnovane škole povlastice koje su ranije uglavnom važile za anglikanske škole. Velike razlike između liberalnih demokratskih država vide se i na primeru Francuske, koja verovatno ima najveća

ograničenja, i Holandije, gde su ograničenja najmanja. Ipak, ta napetost i dalje traje jer se zemlje suočavaju sa pitanjem imigracije, pogotovo iz neevropskih zemalja koje imaju nedemokratske tradicije.

U ovom radu tvrdim da je liberalni pluralizam ograničen pravom deteta na informacije i veštine koje će ga osposobiti da razvije utemeljenu savest, proceni vrednosti različitih religija i promeni svoja religijska uverenja. On je takođe ograničen i potrebom da se promovišu tolerancija i građansko prijateljstvo koje se proteže preko granica religijskih grupa. Stoga, iako roditelj ima pravo da obrazuje svoje dete i da zagovara svoje ideje i uverenja, to pravo je ograničeno potrebom da se promoviše interes slobode mišljenja, savesti i vere, kao i potrebom da se razvijaju razumevanje, tolerancija i građansko prijateljstvo.

IDEAL JAVNE ŠKOLE

Ta ograničenja su u suštini ista kao i principi od kojih se sastoji ideal javne škole u liberalnim, demokratskim, religijski pluralnim društvima. (Liberalna, demokratska, religijski pluralna društva su ona koja: 1) uzimaju pojedinca kao jedinicu moralnog i obrazovnog razvoja; 2) smatraju da svaki pojedinac ima istu moralnu vrednost; 3) održavaju klimu u kojoj pojedinci mogu imati različita religijska i nereligijska uverenja.)

238

Ta ograničenja obuhvataju promovisanje autonomije, jednakosti i bratstva. Ta tri interesa su presudna za trajanje liberalno demokratskih društava generacijama. Javne škole imaju ključnu ulogu u reprodukciji tih interesa, a u njihovoj reprodukciji sastoji se poseban zadatak javnog obrazovanja. Iako druge, privatne i religijske, škole mogu odlučiti da zagovaraju te ideale, samo se od javnih škola *očekuje* da ih učine primarnim i očiglednim delom svog obrazovnog zadatka. Privatne škole mogu odlučiti da zanemare jednakost tako što će već privilegovanim učenicima pružiti dodatne povlastice, dok religijske škole mogu odlučiti da zanemare autonomiju tako što će promovisati jedno versko shvatanje kao jedino i apsolutno.

Ukratko, autonomija obuhvata slobodu mišljenja, savesti i religije. To je dobro za koje dete treba da razvije veštine i stavove koji su potrebni za jednu otvorenu budućnost i za formiranje zrele savesti. Ono podrazumeva obavezu javnih škola da razviju reflektivnu sposobnost za razumevanje i menjanje nasleđene koncepcije dobra. Roditelji nemaju tu obavezu. Naprotiv, oni mogu dati samo jednu celovitu koncepciju dobra i oni imaju neograničeno, ali ne i isključivo pravo da svojoj deci prenose svoja uverenja i stavove.

Jednakost podrazumeva poštovanje jednakih prava i sloboda drugih. To je ideja da svi ljudi zaslužuju isto poštovanje i istu šansu. Javne škole treba da štite i očuvaju to pravo i da obezbede da sva deca uživaju istu pažnju i poštovanje i imaju iste šanse. Roditelji

nemaju tu obavezu, i s razlogom imaju moralnu obavezu da u mnogim situacijama budu naklonjeni svojoj deci na mnogo načina.

Bratstvo obuhvata razumevanje, toleranciju i prijateljstvo između svih grupa. To je razumevanje i prijateljska naklonost, koji su potrebni da se održi razuman nivo društvene kohezije unutar pluralnog društva, i služe za jačanje društvene kohezije koja se proteže preko linija grupnih razlika. Ono se odražava u obavezi javnih škola da promovišu identitet koji transcendirira lojalnost određenoj rasnoj, kulturnoj ili religijskoj zajednici i povežu ga sa praksama, stavovima i veštinama liberalnih demokratija. Roditelji nisu dužni ni da budu liberalni ni da budu demokrate.

Napomena: dve vrste bratstva

Za sva društva je potrebna društvena kohezija i stoga bratstvo samo po sebi nije svojstveno samo liberalnim demokratijama. Zato treba razlikovati dva sloja bratstva – tanak sloj koji je prikladan za liberalne demokratije, i gusti sloj koji to nije. Tanko bratstvo promoviše *razumevanje* koje se proteže preko linija grupnih razlika. To razumevanje treba da podupre jačanje autonomije i jednakosti. Za razliku od interesa gustog bratstva, ono ne pretpostavlja nacionalno jedinstvo svemu ostalom niti nalaže da se sve grupne razlike apsorbiraju i stope se unutar jedne nacionalne svrhe. Naprotiv, ono jednostavno jača međusobno poverenje tako da pripadnici jedne grupe mogu da se oslone na pripadnike druge grupe u širenju ideala demokratije, uključujući tu i autonomiju i jednakost za sve, te da poseduju stavove i veštine koji su potrebni za održavanje demokratskih praksi.

239

Unutar ovog tumačenja bratstvo je izveden interes. Ono je potrebno da se održi stabilnost i pored grupnih razlika tako što će se građani obrazovati o neophodnosti da se sačuvaju autonomija i jednakost koje se protežu preko rasnih, rodnih i religijskih linija i preko linija podele po seksualnoj sklonosti. Kada nastavnici i učenici stižu iz raznovrsnih društvenih i religijskih grupa, kao što je često slučaj u javnim školama, obezbeđen je jedan uslov za razvoj bratstva – mogućnost da se oblikuju konkretna prijateljstva i usmeravaju odnosi koji prelaze granice između grupa.

Roditelji ne moraju da rade na ispunjenju tog cilja i s pravom mogu biti zadovoljni “držeći se svoje vrste”.

NAPETOSTI IZMEĐU PORODIČNIH VREDNOSTI I LIBERALNO-DEMOKRATSKIH VREDNOSTI

Neke porodice promovišu nedemokratske vrednosti poput rodne nejednakosti, rasne netrpeljivosti, religijske isključivosti i homofobije i hteli bi da škole ne protivreče tim vrednostima, pa čak i da ih podrže. S obzirom na mnoge druge važne funkcije kojima porodice služe i s obzirom na poseban odnos između roditelja i deteta, liberalne države

se ustručavaju da ugroze taj proces prenošenja unutar porodice. Zbog toga je izuzetno važno za učenike iz tih porodica da budu obuhvaćeni školovanjem koje nije saglasno sa vrednostima koje prenose njihove porodice.

Povrh toga, čak i u porodicama gde nema isključivosti i netrpeljivosti, vrednosti koje su prikladne za porodičan život mogu biti u neskladu sa vrednostima koje su potrebne za demokratsko društvo. Na primer, od roditelja se očekuje da budu naklonjeni svojoj deci, i da distribuiraju ljubav i dobra među svojom decom prema potrebi a ne prema zaslugi. Roditelj koji prvo razmišlja o zaslugama dece drugih ljudi umesto o potrebama svoje dece može lako da se vidi kao neodgovoran. Za roditelje koji ozbiljno zanemare potrebe svoje dece da bi zadovoljili potrebe dece koju nikada nisu upoznali obično se ne misli da zaslužuju moralnu pohvalu.

240 Međutim, škole moraju podučavati decu veštinama i stavovima koji su potrebni za život u građanskom društvu a to obuhvata i brigu o nepristrasnosti i pravičnosti. Učenici moraju naučiti da tuđince vide kao jednake u mnogim situacijama i prihvate činjenicu da će nagrade biti raspodeljene prema standardima učinka i izvrsnosti a ne samo prema pripadnosti. Za jednake šanse, jednu od sastavnih ideja demokratije u javnoj sferi, potrebno je da ljudi budu nagrađeni prema zaslugi a ne u skladu sa naklonošću ili posebnim položajem. Zbog toga se od javnih škola s pravom očekuje da poduče decu onome što nadilazi vrednosti koje su usađene u porodični život i pomognu im da razviju vrednosti koje su potrebne za građansko društvo i demokratsku politiku. U meri u kojoj se od javnih škola s pravom očekuje da nauče učenike da ostave po strani svoju ličnu naklonost ili religijsku pripadnost i da svoje kolege učenike procenjuju na osnovu učinka i zasluge, javne škole su u neskladu sa vrednostima koje su savršeno prikladne unutar porodice. Iako je u religijskim školama često na delu merilo zasluge, ono je ograničeno jer se odnosi isključivo na decu koja dele istu veru. Jedna je stvar izabrati najboljeg katoličkog učenika u katoličkoj školi da predvodi fudbalski tim, ili da igra glavnu ulogu u razrednoj predstavi. Sasvim je druga stvar izabrati najboljeg učenika, bez obzira na religiju, onako kako to mora da se uradi u javnoj školi.

NAPETOSTI IZMEĐU RELIGIJSKIH VREDNOSTI I LIBERALNO-DEMOKRATSKIH VREDNOSTI

U liberalnim demokratijama jaka tenzija može se javiti i između potrebe da se nagradi zasluga i potrebe da se poštuju različita religijska uverenja. S jedne strane, za održavanje liberalnih oblika upravljanja potrebno je da građani *intersubjektivno* imaju, razumeju i cene vrednosti koje su ključne za demokratski život, poput jednakosti i nepristrasnosti. Imati te vrednosti intersubjektivno naprosto znači da svaki građanin ne samo što sam ima te vrednosti već i zna da može da se osloni na to da ih i drugi građani takođe imaju. Kao što smo videli, to je osnovni uslov za bratstvo. S druge strane, demokratske vrednosti takođe

obuhvataju slobodu veroispovesti i prenošenja uverenja na sopstvenu decu, čak i kada ta uverenja nisu saglasna sa potrebnim demokratskim intersubjektivnim vrednostima. Religijske škole mogu, na primer, legitimno davati prednost nastavnicima i učenicima koji imaju ista uverenja sve dok se ne finansiraju iz javnih fondova.

Unapređivati javno nadgledane i javno odgovorne škole znači priznati da je za društvenu koheziju u demokratiji potrebno negovanje određenih intersubjektivnih razumevanja i istovremeno dopuštati da je važno poštovati integritet religije. Unaprediti javne škole znači osposobiti roditelje da, recimo posredstvom poreskih davanja, utiču na smanjenje broja dece u razredu i tome slično, a pri tom ih ne primoravati da šalju svoju decu u škole koje otvoreno podržavaju ideal javne škole.

OBRAZOVANJE NIJE ROBA

Odnedavno se ideal javne škole osporava argumentima po kojima su škole umnogome slične drugim robama, pa roditelji moraju biti u stanju da iskoriste državnu potporu tako da izaberu onu školu koja najviše odgovara njihovim idejama o obrazovanju. Taj izazov potpiruje ideju da roditelji imaju neograničeno pravo da nadgledaju obrazovanje svoje dece. Iz ugla takvog pogleda na obrazovanje, država uspostavlja moralno nelegitiman monopol kada koristi svoje resurse za unapređivanje javnih škola. Ako se obrazovanje vidi samo kao još jedno tržište, onda ima smisla pružiti roditeljima sredstva da izaberu privatne i religijske škole za njihovu decu.

241

Razumeti državne škole u smislu robe znači zanemariti posebnu obavezu obrazovanja da promoviše autonomiju, jednakost i bratstvo, što slabi ideal javne škole time što zamagljuje ključnu razliku između roditeljskog prava da obrazuju decu u bilo kojoj školi po njihovom izboru, s jedne strane, i preferenci za koje jemči država, s druge strane. Vratiti ideal javne škole u središte pažnje podrazumeva da država treba da podrži homogene škole samo ako one iskazuju brigu za autonomiju, jednakost i bratstvo. Na primer, jednakost i autonomija mogu najbolje poslužiti nekim potlačenim grupama tako što će se obezbediti dobrovoljne izdvojene škole u kojima kulturni identitet može da se sačuva a individualno samopoštovanje neguje.

Iako demokratske vlasti mogu napraviti mesta za religijske škole, ideja da je obrazovanje roba umanjuje značaj ideala javne škole. Opravdanje za javne škole je to što one promovišu liberalnu demokratiju i pluralizam. Reći da takve škole imaju nelegitiman monopol obezvređuje taj ideal. S obzirom na puku tržišnu ideologiju, roditelji imaju pravo na standardizovanu informaciju, uglavnom o školskom učinku đaka iz različitih škola na standardizovanim testovima koje organizuje država i o zadovoljstvu učenika i roditelja sa različitim školama. To omogućuje uporednu kupovinu, a neke religijske i privatne škole dobro prolaze u tim merenjima. Međutim, tako su osnovne norme demokratije – svetost

pojedince, preimućstvo prava, jednakost pred zakonom, napredovanje prema zasluži, da pomenem samo neke koje su osnovni retorički blokovi za izgradnju demokratske nacionalne države – prepuštene nezavisnim religijskim i privatnim školama koje ih po svojoj volji mogu razvijati ili zanemariti.

Tržišna analogija raspada se na dva načina. Prvo, javno finansiranje individualnog roditeljskog izbora razlikuje se od tradicionalnog tržišnog odnosa. U ovom potonjem kupac daje svoj novac da bi kupio robu kojom će zadovoljiti potrebu koju je sam odredio. Kupac tako definiše potrebu kao svoju a takođe i određuje da li ju je proizvod zadovoljio. U onom prvom slučaju, pak, javno finansiranje daje roditelju sredstva da kupi “proizvod” (obrazovanje) koji neposredno utiče na interes deteta. U ekonomskoj razmeni imamo dve glavne strane – kupca i prodavca. U “obrazovnoj” razmeni imamo četiri strane: državu, roditelja, školu i dete. Povrh toga, ekonomska razmena pretpostavlja da je kupac u stanju da definiše svoje potrebe, da ima informacije koje su potrebne da odredi koji će od brojnih suparničkih proizvoda tu potrebu najbolje zadovoljiti, te da će kasnije moći da utvrdi da li je njegov izbor bio dobar, to jest da li je proizvod ispunio očekivanja.

242

Istinski *obrazovna* razmena ne može ispuniti te pretpostavke. Roditelj može odrediti proizvod, ali će za njega, u slučaju izbornih šema, račun platiti država, a dete će na kraju iskusiti dobar ili loš kvalitet onoga što je izabrano. U toj razmeni država ima određene interese koji imaju veze sa takvim stvarima kao što su koherencija, stabilnost i pravednost društva, a dete ima određene interese u vezi sa budućnošću koja je u razumnoj meri autonomna i u razumnoj meri stvar nezavisnih odluka. To znači da dete ima interes u tome da postane osoba koja je u stanju da promišlja i vrednuje različite koncepcije dobrog života, uključujući i one koje su oblikovali i preneli njegovi roditelji i njegova religijska zajednica.

Međutim, ti interesi još se nisu aktuelizovali kod deteta, i pošto razvoj promišljenog izbora može značiti i to da dete razvije kritičku distancu prema vrednostima roditelja, neki roditelji nisu srećni sa školama koje promovišu autonomiju. Videti onda škole jednostavno kao robu može dovesti do tržišne anomalije da kupac (roditelj) izabere proizvod koji ne odgovara potrošaču (detetu), a to čini novcima koji pripadaju trećoj strani (osobi koja plaća porez) čiji interesi mogu biti zapostavljeni.

Drugi način na koji se tržišna analogija raspada je klasifikovanje obrazovanja kao robe. Društvo mudro štiti neke stvari od toga da se one definišu isključivo kao roba. Tu su uključeni delovi tela, deca, a u mnogim društvima i pružanje seksualnih usluga. Sve to je s pravom isključeno iz učešća na mnogim tržištima. U drugim slučajevima komodifikacija je ograničena. Profesionalci mogu prodavati svoje usluge, ali im je zabranjeno da prodaju određene stvari koje nastaju kao posledice pružanja tih usluga, poput privatnih ličnih informacija o klijentima.

Obrazovanje ima dva unutrašnja dobra koja ograničavaju njegovu komodifikaciju. U individualnoj ravni, unutrašnja vrednost obrazovanja jeste razvoj sposobnosti za promišljeno vrednovanje koje je važno za pravljenje dobrih izbora i ispunjen život. Obrazovanje tu nije roba, ono je proces tokom kog osoba uči da procenjuje vrednost različitih načina života, uključujući i robe koje su potrebne da istaknu jedan među ostalim načinima. Kao što sam rekao, to je dobro autonomije.

U društvenoj ravni unutrašnja vrednost obrazovanja jeste dobro jednakosti ili potreba da se prepozna i prihvati pravo drugih da razvijaju sposobnost za promišljeno vrednovanje i ispunjen život. Te dve vrednosti – autonomija i jednakost – jesu dva dobra koja moraju uokviriti sve zahteve za izbor u obrazovanju. Ako izbor treba da bude shvaćen kao *obrazovni* a ne, na primer, kao vokacioni ili religijski, onda treba da sadrži ta dva dobra. Sve liberalne demokratije su odgovorne za razvijanje tih ciljeva putem obrazovanja.

U liberalnom društvu država ima interes da razvija obrazovanje u kome učenici uče osnovne liberalno-demokratske norme, uključujući i norme koje pozivaju na poštovanje ljudi koji se razlikuju od njih. Roditelji sa jakim religijskim osećanjima mogu ali ne moraju imati jedan takav interes, a osnovni principi liberalnog društva nalažu da se njihova uverenja i stavovi moraju poštovati. Međutim, to ne nalaže da im se pruži državna potpora koja bi im pomogla da neliberalna uverenja i stavove prenesu na svoju decu, i ne nalaže da se roditeljima da isključivo pravo da obrazuju svoju decu prema svojim uverenjima. Pitanje da li treba dopustiti redovne samoodržive škole koje promovišu neliberalne vrednosti ne tiče se samo slobode savesti. To je takođe i pitanje obaveze države da zaštiti pravo dece na autonomiju i pravo na jednakost u društvu.

Razume se, iako se sloboda savesti odnosi na razvoj i izražavanje sopstvenih uverenja, ona se ne odnosi, izuzev posredno, na prenošenje tih uverenja na sopstvenu decu u ustanovama koje finansira država. Deca imaju pravo da odrastu sa razumnom mogućnošću da će imati šanse da razviju uverenja koja su drugačija od uverenja njihovih roditelja a liberalna država ne prisiljava učenike da pohađaju školu – privatnu ili javnu – e da bi oni reprodukovali poglede svojih roditelja.

Pitanje o potpori tolerantnijim i širokogrudijim religijskim školama komplikuju brojni faktori. Među njima je i težnja najvećeg broja religijskih škola da zapošljavaju nastavnike koji pripadaju njihovj veri. To znači da se državni fondovi troše na prakse selektivnog zapošljavanja. Ta sklonost je savršeno razumljiva s obzirom na želju da se održi posebna denominacijska atmosfera škole. Međutim, to je ozbiljan problem kada je reč o državnim fondovima. Zbog toga bi trebalo da se ozbiljno zamisle oni koji razmišljaju o tome da li državno finansiranje treba proširiti na religijske škole. To bi takođe trebalo da izazove i znatno oklevanje kod religijskih edukatora koji razmišljaju o tome da zatraže takvo finansiranje. Ako će država finansirati religijske škole, verovatno

će se ostvariti pritisak da se raspiše otvoreni konkurs na osnovu školskih kvalifikacija. Bez državnog nadzora bilo bi nemoguće utvrditi da li škola promovise liberalne vrednosti na dosledan i delotvoran način.

Pošto državna potpora religijskim školama nije neograničeno pravo, liberalne države mogu odlučiti da finansiraju neke religijske škole, na osnovu njihove privrženosti liberalnim vrednostima, ali one mogu da ne finansiraju nijednu, niti moraju da finansiraju sve religijske škole. Škole koje zadovoljavaju standarde opravdanosti moraju biti u stanju da pokažu da ne protivreče idealima liberalizma, čak i ako neki principi nisu u skladu sa religijom. Na primer, katolički učenici mogu znati za to da Crkva odbacuje homoseksualnost, čak i ako ih škola uči da ne omalovažavaju homoseksualce, ili o diskriminaciji homoseksualaca u ekonomskoj i političkoj sferi, bez obzira na to gde Crkva misli da je homoseksualcima suđeno da završe u drugom životu. Neliberalne religijske škole, škole koje odbacuju principe autonomije i jednakosti, i koje teže da monopolizuju mišljenje, mogu biti diskriminisane i država može odbiti da ih finansira. Stoga, dok god roditeljska prava i tržišna efikasnost nisu krajnji razlozi za potporu religijskim školama, potpora je dopustiva kada su ispunjeni određeni uslovi liberalizma.

244 Nije krupno pitanje potpore, već pitanje da li redovnim neliberalnim školama, bile one religijske ili ne, treba dopustiti da rade u liberalnoj državi. Pošto roditelji nemaju pravo da uskrate svojoj deci obrazovanje koje razvija autonomiju, oni nemaju pravo ni da šalju svoju decu isključivo u škole koje sputavaju autonomiju. Ali, liberalna država mora dopustiti roditeljima da umnogome odlučuju, a to stavlja veliki teret dokazivanja na stranu liberalne države.

Principi liberalizma sprečavaju vlade da zadiru u privatni prostor porodice, čak i kada postoji dovoljan dokaz da roditelji podučavaju neliberalnim idejama. Međutim, škola, bilo religijska ili ne, ima drugačiji status od porodice. To je tranziciono telo koje treba da pomogne detetu da se prilagodi zahtevima koje postavlja učešće u građanskom i političkom društvu. S obzirom na tu tranzicionu funkciju, država ima jači autoritet da nadgleda razvoj dece u školskom okruženju, nego u krugu porodice, a to podrazumeva da ima legitimnu ulogu da zadire u prenošenje neliberalnih vrednosti u školskom okruženju.

Tako pitanje da li neliberalnim školama treba dopustiti da rade onda zavisi od karaktera “neliberalizma” date škole. Ako škola jednostavno pretpostavlja religijske ideale demokratskim idealima, onda bi cena za pluralizam bila previsoka ako bi se država umešala u rad te škole i školi bi trebalo dozvoliti da nastavi sa radom. Već sam rekao, religija, ili bar sloboda da se izrazi religioznost, jeste jedan od pokretača pluralnosti koju liberalna država mora da štiti. Ako taj pokretač treba da se sačuva unutar robustnog liberalizma, škole koje zagovaraju povlašćeni sistem uverenja moraju se razdvojiti od onih koje podučavaju netrpeljivosti prema bilo kom obliku života koji nije njihov. Prve treba dozvoliti, potonje ne.

Za one kojima je dozvoljen rad, stroga regulacija tih ustanova, regulacija koja nadilazi minimalnu bezbednost i školske standarde, jeste problematična jer državna regulacija religijskog podučavanja predstavlja ozbiljan problem za liberalne demokratije. Tu je deo tereta dokazivanja na strani države kada je reč o nadgledanju religijskih škola koje nadilazi neke bezbednosne i školske minimume, pa je privatnim religijskim školama često dopušteno da rade izvan okvira društvenog konsenzusa. Međutim, taj teret je na strani tolerisanja, a ne na strani finansiranja takvih škola.

Povrh toga, intenzitet posvećenosti ne treba mešati sa indoktrinacijom. Jedan važan test je to da li se učenicima pruža perspektiva koja je potrebna da odluče da li da napuste tradiciju, i veštine koje su potrebne da to učine ako tako odluče. Te veštine obuhvataju i školsko i vokaciono obrazovanje koje je potrebno da se prihvati posao u širem društvu i sposobnost da se razmotri vrednost različitih tradicionalnih praksi. Planeri zato treba da razlikuju škole koje odražavaju roditeljski intenzitet posvećenosti od škola koje koriste psihološku manipulaciju, ograničenu obuku u veštinama ili posramljivanje kako bi sprečile buduće odrasle da napuste religijsku tradiciju.

Međutim, ako takva škola radi tako da poriče minimalni stepen autonomije, zagovara znatnu zatucanost i mržnju ili sprečava razvoj razumne sposobnosti za napuštanje date tradicije ili za odbacivanje datog sistema verovanja, prezumtivno pravo koje je dato roditeljima nije dovoljno da spreči zatvaranje škole. Manje drastična mera bilo bi dopuštanje da škola ostane otvorena tokom popodneva ili vikendom kao dodatak prihvatljivim javnim školama koje će dete morati da pohađa.

Walter Feinberg i Dubravka Stojanović.